

*Г. Александрова, д-р. філол. наук, наук. співр.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

Т. ШЕВЧЕНКО І О. ПУШКІН: ПУНКТИ ЗБЛИЖЕННЯ І ЛІНІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто погляди літературознавців (М. Петрова, М. Дашкевича, О. Колесси, І. Франка, М. Сумцова, С. Єфремова, С. Кулябки та ін.), які здійснювали порівняння творчості Шевченка і Пушкіна, проаналізовано їхні найвагоміші дослідження, осмислено методологічні принципи порівняльного аналізу.

Ключові слова: аналогії, паралелі, порівняння, вплив, запозичення, наслідування, відмінності, романтизм.

Порівняння двох поетів, які стали символами своєї літератури, засновниками нового періоду в ній, творцями літературної мови, найбільшими народними поетами, виразниками своєї нації – Шевченка і Пушкіна – має довгу історію й певні здобутки. До порівняльної оцінки цих постатей підходили з різними критеріями, намагаючись знайти спільне й відмінне у творчості геніїв (обох сучасники так називали ще за життя [19, 105], [31, 53]). Але досі ще комплексно не проаналізовано еволюцію цих компаративних пошуків, які на різних етапах розвитку українського літературознавства були неоднаковими, вбирали в себе нові напрями науки про літературу. Нині найдокладніше проаналізована тема "Шевченко і Пушкін у рецепції П. Куліша" [25]. На наш погляд, варто актуалізувати й погляди інших літературознавців, які, долучаючись до цієї теми, давали змогу сприймати творчість найвідоміших поетів України і Росії крізь призму порівняння.

Шевченка вже за його життя десять разів порівнювали з Пушкіним (із них п'ять – це заперечення того, що український поет стоїть на одному щаблі з російським [23, 250]. Перше окреслення можливості поставити ці дві постаті поряд пов'язано з пошуками спадкоємця О. Пушкіна в російській поезії кінця 1830-хрр.: "Як тільки Пушкін помер, все мудрі мужі приклали палець до лоба і запитали себе: чи є на Русі поет?.." [33, 4] – писав О. Сенковський у реценції одразу після виходу "Кобзаря". Шевченко іронічно розглядається як претендент на це високе звання, якого, проте, не заслуговує, бо не пише російською. Скептично звучить і порівняння рецензента "Отечественных записок" (1844): "Оце-то талант! Що ваш Пушкін!" [36, 61] (як припускає Г. Грабович, автором цього відгуку міг бути В. Г. Бєлінський [3, 61–62]). Визнаючи талант дебютанта, який почав уособлювати нову українську літературу, претензії мали хіба до мови, яку називали

"спотворенням російської", "нарічям, якого не існує". Прихильні ж до Т. Шевченка рецензенти порівнювали його з О. Пушкіним переважно за критеріями популярності та значущості для національних культур: "Його вірші знає вся Україна і насолоджується їх читанням так само, як Великоросія віршами Пушкіна. Є навіть такі щирі прихильники таланту п. Шевченка, що вони ставлять його малоросійську поезію вище, ніж поезію Пушкіна" [30, 168]. Поряд із Пушкіним і Міцкевичем поставив Шевченка О. Пипін за "глибиною почуття і чудовими поетичними картинами" [42, 363]. Критики зазначали, що ім'я Шевченка зробилось таким же відомим, як ім'я Пушкіна і Гоголя [41, 385]. "Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд із Міцкевичем і Пушкіним" [13, 408], – писав М. Костомаров. "Малороси... пишуть ім'я Шевченка в одному рядку з іменами Пушкіна і Шекспіра", – зазначав невідомий російський критик [17, 518]. А. Григор'єв пішов навіть далі тих, хто "за красою і силою" ставив Шевченка поряд із Пушкіним і Міцкевичем: "У Шевченка є та гола краса виявлення народної поезії, що, може, тільки іскрами блищить у великих поетів-художників Пушкіна і Міцкевича і що на кожній сторінці вражає вас у Шевченка... У нього, справді, є і нестримана пристрасть Міцкевича, і чарівна ясність Пушкіна, отже, справді, за силою свого таланту він стоїть посередині між цими двома представниками слов'янського духу" [4, 107].

Із творчістю Пушкіна і Шевченка літературознавці часто намагалися знайти не лише пункти зближення, а й лінії розмежування. П. Куліш протягом усього життя спрямовував Шевченка орієнтуватися на пушкінські зразки, вчитися у свого російського попередника [20, 40; 41; 118–119]. Визнаючи, що від природи Шевченко талановитіший від Пушкіна, але менш освічений ("Нехай би Шевченко мав усе те в голові, що мав Пушкін або Міцкевич – не такий би ще з нього вийшов поет" [15, 541], П. Куліш прагнув відповісти на питання: "Хто ж з них прозирнув глибше в історичну правду: чи панська, чи мужича дитина?.. Чи той, що мав нагоду запомогти природний дар свій широким обертанням у житні, культурі і науці, чи той, хто цієї нагоди не мав?" [14, 380] і віддавав перевагу Пушкіну, зазначаючи, що Шевченко "дорогою науки з'єднався б з Пушкіним" [14, 381]. Отже, маємо протиставлення: генія – високоосвіченої людини, і генія, неперевершеність якого – дарунок природи. Джерела антитези "наївного" Шевченка і "культурного" Пушкіна – це відгуки Шиллерового протиставлення наївного й сентиментального генія. За Шиллером, справжній геній наївний, як сама природа, він творить, як природа. Під впливом Руссо Шиллер доводив, що все в природі прекрасне, розумне й моральне, тому що сама природа свята й безгрішна. Отже, погляди П. Куліша постали під впливом романтичної концепції, що обов'язковою умовою визнання

цінності поета вважала органічний зв'язок із природою і людством та народом. У 1890-х роках Кулішеві пріоритети змінилися: він однозначно писав про "високо за своїм часом освіченого Пушкіна" і "недостатньо освіченого Шевченка" [25, № 3, 29].

Більшу частину творів Шевченка вважав художніми "нарівні з кращими творами Пушкіна" [27, 142] П. Петраченко. Він порівнює вірші Пушкіна "Памятник", Лермонтова "Нет, я не Байрон, я другой!" і Шевченка "Доля", досить точно окреслюючи значення творчості для кожного поета: перший із самоусвідомленням генія знає про свою славу, другий – про своє невідоме призначення чи вибраність, а Шевченко говорить без марносластва, скромно, але "з усією правотою душі і чистотою серця" [27, 142].

Отже, паралелі Шевченко – Пушкін за життя українського поета здебільшого були поверховими, необґрунтованими конкретним аналізом текстів і, власне, їх ще не можна було назвати порівняннями, здебільшого це – декларативні, загальні фрази, які наголошували соціальну дистанцію між авторами, їх унікальність, значення, але не були побудовані на переконливих зіставленнях. Паралелі зводились до кількох важливих, найпосутніших та визначальних для кожного штрихів, а власне творчість залишалася на другому плані. Попри це, "сусідство" Шевченка з Пушкіним та іншими найбільшими поетами слов'янського світу – Міцкевичем, Лермонтовим та ін., називання їх "в одному ряду" сприяло утвердженню прав нової української літератури, було мірилом її зрілості, розпросторювало її творчі горизонти, засвідчувало, що вона має явища, однотипні зі світовими.

Після смерті Шевченка, як зазначав С.Сфремов, російській критиці він "виявився не по плечу, вона не зуміла ні зрозуміти, ні оцінити все значення нового явища на Україні" [7, 219–220]. За словами Г. Грабовича, "менштим його рецепції кардинально міняється і протягом лічених років перетворюється переважно, а невдовзі на майже суцільно український. Шевченко стає "власністю" українського дискурсу" [3, XXXVi]. Поміж тим і в дзеркалі російського літературознавства траплялися порівняння Шевченка і Пушкіна, іноді абсолютно різні. Цілковито заперечував проти того, щоб ставити їх поряд, О. Мілюков, вважаючи це надзвичайно безглуздою думкою провінційних патріотів, які не бачили величезної різниці між змістом їхніх творів: у російського письменника відобразилась велика самобутня особистість, у якій зосередилась жива дійсність, з глибиною історичного і широтою сучасного життя. Шевченкові твори – це поезія спогадів, останній відгомін старого життя в українській поезії, жалі наболілого серця. У нього критик не бачив нових мотивів, а лише вузьке зображення провінційного побуту, "племінний світогляд". О. Мілюков не відмовляв Шевченкові в таланті, але

вважав зміст його поезії бідним і одностороннім, тому "порівнювати Шевченка з Пушкіним так само дивно і смішно, як, наприклад, ставити "Москаля-чарівника" поряд із "Ревізором" Гоголя чи оперою Глінки" [22, 93]. Про відмінності між Шевченком, що нібито не виходив за межі українського життя і не торкався проблем інтелігенції, і Пушкіним, що, хоч і витав по чужих країнах – Франції, Англії, Іспанії – але завжди був росіянином, бо мав "російський дух, російський склад розуму" [12, 76], – говорив Ф. Корш. Особливо він наголошував на тому, що російський і український поети виразили суть своєї народності, "але Пушкін зобразив усе це зверху, а Шевченко знизу" [12, 76] – у цьому їхня величезна відмінність. Поряд із відмінностями, учений бачив між ними і спільне: однакове ставлення до світу і те, що обидва були генії.

Нове осмислення літературного процесу в Україні, його структур і динаміки паралельно з розвитком порівняльних досліджень почалося з праці М. Петрова "Нариси української літератури XIX ст." (1884). Особливе місце він приділив впливові Пушкіна та інших російських поетів (Жуковського, Лермонтова, Козлова) на Шевченка. Це відповідало загальній концепції його праці – показати наслідувальний характер української літератури. М. Петров доводив, що вірш "Перебендя" спричинили поезії О. Пушкіна "Пророк" і "Поэт и чернь"; вірш "Неначе праведних дітей" змістом близький до поезії Пушкіна "Чернь" – Шевченків герой схожий до російського своїми знаннями таємниць природи.

М. Дашкевичу рецензії на працю М. Петрова доповнив його спостереження: Шевченкові слова в "Посланні славному П. І. Шафарикові" (поемі "Єретик" – Г. А.): "І потекли в одно море слов'янські ріки!" а також рядки "Слава ж тобі, Шафаріку, Во віки і віки, Що звів-єси в одно море слов'янські ріки!", на його думку, схожі на пушкінські: "Славянские ль ручьи сольются в русском море?" ("Клеветникам Росії"). У Шевченка дослідник знаходив оригінальне застосування Пушкінової ідеї: "русское море" перетворене в спільнослов'янське [5, 250]. На противагу М. Петрову, який стверджував що сюжет Шевченкової "Наймички" раніше опрацював Пушкін, М. Дашкевич схильний знаходити спільне не в романсі російського поета, а в українських народних піснях "про дівчину, яка стала матір'ю поза шлюбом і розлучилася зі своєю дитиною" [5, 293]. Схема фабули "Наймички", за М. Дашкевичем, може бути вказана і в деяких досить відомих творах західної літератури XVIII ст. За його словами, М. Петров "цілком обґрунтовано і в дусі новітнього наукового методу надавав великого значення вказівці на джерела фабул... літературних творів, але іноді вказував не відповідні джерела" [5, 294].

Зауваги М. Дашкевича до праці М. Петрова розвинув І. Франко, акцентувавши, зокрема на темі "поет і суспільство" у Шевченка,

Пушкіна й Міцкевича (творчість польського поета все частіше додавалася до компаративного аналізу). Він провів паралелі між Шевченковим "Перебендею" і віршем Пушкіна "Пророк". Зокрема, Франко побачив перегуки у рядках про всеохопність поетової думки, її здатність охоплювати усі прояви життя. Діяльність Перебенді, за спостереженнями Франка, скромніша і ясніше означена, реальніша, ніж діяльність Пушкінового пророка. Він не палить "глаголом" серця людей, а тільки "розганяє їх тугу і навчає їх сумирному, людському і чесному життю" [40, 302]. У віршах "Поет" і "Чернь" Пушкін із поета-пророка, вчителя і реформатора робить поета-жертву, який служить не черні, а мистецтву. Поет не підлягає нічому осудові, не потребує народної любові. Натура Шевченка, повна любові до бідних і ненависті до кривдників, не могла погоджуватися з таким "диким", за словами І. Франка, поглядам Пушкіна-об'єктивіста. Але "тінь" цього напряму Франко знаходить і в Шевченка: у закінченні "Перебенді" поет вихвалює кобзаря за те, що найкращі пісні він виспівує серед степу на могилі, "щоб люди не чули". У цих словах Франко відчував відлуння Пушкінового "не оживит вас лиры глас" і вважав, що вони продиктовані загальноромантичною концепцією про нездатність натовпу розуміти високі думки поета. Але Шевченко, наголошує Франко, пізніше переконався, що юрба – це не таке вже й невдячне поле для "божого слова", а поетові треба орати свою ниву і сіяти слово,

Щоб слово пламенем взялось,

Щоб людям серце розтопило...

Загалом Франко називав поему "Перебендя" яскравим зразком того, як у ранній Шевченковій творчості перехресчувалися і зливалися найрізноманітніші впливи і як "геніальна натура нашого поета уміла впливи ті щасливо перетопити в одну оригінальну і глибоко поетичну цілісність" [40, 287].

Дискутуючи із М. Петровим, І. Франком та Й. Третяком з приводу впливів у Шевченка, О. Колесса аналізував зокрема, баладу "Причинна", в основі якої, на його думку, лежить мотив народної пісні, ускладнений романтично-фантастичними елементами. Як паралель він навів уривки з поезій Пушкіна "Русалка днепровая", "Казак" та інших поетів (Кольцова "Песнь русалки", Козлова "Ночнийездок", "Чернец", Жуковського "Людмила") і дійшов висновку про відсутність Міцкевичевого впливу, виразний слід впливу Жуковського та Пушкіна і менший – Козлова. Але Шевченкова творча фантазія, сполучивши ці літературні матеріали з власними враженнями, "дала твори, повні оригінальної сили й краси" [11, 46]. Із твердженням М. Петрова про схожість між поемою "Наймичка" і віршем Пушкіна "Под вечер осени ненастной" І. Франко різко не погодився. Окрім підкидання дитини, він не бачив у творах жодної аналогії, наголошуючи: цей епізод

Шевченко міг узяти з дійсності, а не запозичувати у російського поета. І. Франко вказував на абсолютно різні сюжетні складники обох творів (Шевченкова героїня підкинула дитину не вночі, а ополудні, не восени, а влітку, не під убогу хатину, а до заможних і бездітних господарів) та іронізував: "Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко старався обробити сю тему зовсім відмінно від Пушкіна" [39, 468]. Він нагадував, що порівняння творів, схожих за сюжетами, має ґрунтуватися не тільки на вишукуванні "впливів", а насамперед розкривати особливості, своєрідність, показувати відмінності порівнюваних явищ. Франко вважав, що важливим є не факт, покладений в основу твору, а його художнє втілення. З цього погляду, образ наймички не має паралелей в інших літературах, його можна порівняти тільки з деякими жіночими образами самого Шевченка.

Але, незважаючи на ці закиди І. Франка, М. Петров повторив думку про вплив вірша "Под вечер осенью ненастной" на поему "Наймичка" в іншій статті. Щоправда, цього разу літературознавець зауважив, що залежність Шевченка від Пушкіна могла полягати не так у самому житейському сюжеті, "однаково відомому і на півночі, і на півдні Росії, як у виборі сюжету та його ідейному висвітленні" [28,166]. У цій статті М. Петров знову наголошував, що Шевченко "у своєму поетичному розвитку... багато чим зобов'язаний був О. С. Пушкіну" [28, 163]. Як і Пушкін, за спостереженнями М. Петрова, Шевченко виражав у своїй творчості загальнолюдські прагнення, думкий почуття, тому важко вказати вплив одного поета на іншого, оскільки він "заступався у Шевченка українськими нашаруваннями" [28, 165]. Зокрема, сліди цього впливу намагався знайти М. Сумцов, окресливши літературні джерела, які, на його думку, Шевченко використовував "то вдало, то невдало"[34, 212]: "Братья-разбойники" (у поемі "Варнак"), "Египетские ночи", "Редеет облаков летучая гряда". М. Петров розширив цю площину впливів, вказавши на окремі епізоди в поезіях Шевченка, у яких, на його думку, відбився вплив Пушкіна: вірш "У тієї Катерини" виражає ту саму думку, що й у пушкінських "Египетских ночах" чи "Клеопатре", – про можливу чи справжню розплату життям за миттєву любовну втіху. І у вірші Пушкіна ""Редеет облаков летучая гряда", і у Шевченковому "Сонце заходить" – як вказував М. Петров – однаково виражається тихий поетичний сум про дорогу за особистими спогадами країну, про темряву, що спускається на землю і про солодкі нічні побачення [34, 166].

Думки і навіть окремі вирази віршів Пушкіна "Клеветникам России" и "Бородинская годовщина", вважав М. Петров, відтворив Шевченко у "Посланні славному Шафарикові". В обох поетів літературознавець виокремлював наскрізні мотиви – жаль про незгоди між слов'янами і

думку про необхідність злиття їх в одну спільноту, але Шевченко прагнув ствердити єднання слов'ян на основах євангельського учення, просвітництва, гуманності і рівності людей, а не лише на могутності і політичній гегемонії Росії серед слов'ян.

У рецензії на цю статтю С. Єфремов вказав наперед запрограмований її характер: автор розглядав українську поезію, знаючи що, вона утворилася під міцним впливом російської літератури, а найбільше – Пушкіна. Поставивши собі таку тезу, М. Петров перебільшив цей вплив, тому вся стаття "може бути найліпшим зразком поверховості та браку певних доказів і наукового методу" [8, 116].

С. Єфремова дуже обурював той факт, що, покликаючись на М. Сумцова, М. Петров знаходив деякі наслідування Пушкіну в Шевченка, вважаючи, що в переліку його впливів на поезію Шевченка є багато плутанини та помилок: "Незасліпленому трудно... побачити поміж "Варнаком" і "Братями-разбойниками" яку-небудь схожість" [8, 117]. Важко знайти і протилежніші за духом та ідеєю твори, ніж Шевченкове "Посланіє Шафарикові" і Пушкінове "Клеветникам России" – варто пригадати ідеал першого "...щоб усі слов'яне стали добрими братами" і чваньковите запитання другого "Славянские ль ручьи сольются в русском море?". На переконання С. Єфремова, це такі далекі один від одного ідеали, що в поезії Шевченка треба вбачати не наслідування російському поетові, а радше поетичну полеміку. Так само помилявся М. Петров, переконував він, бездоказово говорячи про схожість ідей поезії "У тієї Катерини" з "Египетскими ночами" – "думки про справжню чи можливу розплату життям за миттєву любовну насолоду", яка справді є у творі Пушкіна. М. Петров, зауважив С. Єфремов, суперечить своїм же словам про те, що ідеї Шевченка – це такі загальнолюдські думки та почуття, що важко показати вплив одного поета на другого. Якби автор пам'ятав це, наголосив рецензент, то не шукав би даремно впливу Пушкіна там, де його зовсім нема. Користуючись таким "методом" як у М. Петрова, дуже легко довести, що і в поезії Пушкіна нема жодного незапозиченого мотиву та сюжету, що і він лише наслідував Байрона, Шекспіра та ін. Тому рецензент вважав таке поверхове розшукування, "...хто кого наслідував – зовсім зайвим і безхосенним ділом" [8, 117].

На аналогії між деякими важливими рисами особистості і національному значенні Шевченка і Пушкіна та їх творів звернув увагу С. Кулябка. Він указав на різний характер ставлення поетів до свого життя, зумовлений і їх національною відмінністю і соціальним статусом. У Шевченковій долі дослідник бачив наполегливість у подоланні перешкод, пов'язаність почуттів і прагнень з історичним життям України і людства, у долі Пушкіна – перебування під владою

миті, зачароване коло переплетених випадковостей, наслідком якого був трагічний фінал. Спільними для обох поетів автор називав ставлення до поетичної праці, у якій вони знаходили втіху і відпочинок від страждань і непосильного тягара життя, а також силу, що оберігала поетові душі.

Про запозичення чи впливи С. Кулябка не говорив, обмежившись наведенням аналогій. Вірш "Муза", де їй приписано животворну дію, схожий для дослідника з Пушкіновими рядками "А ты, младое вдохновение...". Але схожість тут, як влучно помітив М. Сумцов, виявляється "лише в загальному настрої" [35, 84].

Доводячи рівносильний художній талант Шевченка і Пушкіна, С. Кулябка як аналогії подав початок поезії "Египетские ночи" ("Чертог сиял. Гремели хором / Певцы при звуках флейт и лир") з картинною римської оргії в "Неофітах" (І в термах оргія: горять / Чертоги пурпуром і златом"). М. Сумцов у цих рядках вбачав "прямий вплив Пушкіна" [35, 85]. І за силою таланту, і за національним значенням, на думку С. Кулябка, "однаково великі" [16, 1160]. Цей висновок, переконаний він, підтвердило б і "докладніше порівняння творів Шевченка і Пушкіна" [16, 1160], якого він, на жаль, не зробив.

Суперечливою була і позиція М. Сумцова. Ще в статті 1898 року він пропонував зближувати окремі мотиви Шевченкової творчості з літературними і побутовими явищами, що їх зумовили, визначав "дивовижні поєднання" [34, 211] в ній: з одного боку, впливи мандрівного українського філософа Сковороди і народних кобзарів, з другого – вплив Міцкевича, Жуковського, Пушкіна і Лермонтова. Але відшуковував лише сліди впливів Пушкіна, зокрема в поемі "Відьма", особливо в описі циганського табору: пояснюючи цей "в'ялий" малюнок тим, що думка Шевченка була зв'язана пушкінським зразком з поеми "Цигани". Образ бендерського шляху в Шевченка є відгуком картин Бесарабії Пушкіна. До того ж, Шевченкову героїню теж звати Маріулою, і вона, як і в Пушкіна, знахарка. Тому його висновок однозначний: "Вся поема "Відьма" написана під впливом Пушкіна та пристосована до українського життя" [35, 84].

Поему "Варнак" М. Сумцов вважав написаним під впливом раннього слабкого твору "Братя-разбойники": у певних місцях наслідування майже дослівне. Тому твір видався кволим і слабким. Малопереконливим він вважав припущення М. Петрова, ніби "Пророк" Пушкіна вплинув на шевченківських пророків, бо тема пророцтва – "загальне місце в новій поезії" [35, 84]: майже кожному поетові видавалося, що він пророк чи хоча б коваль щастя для свого народу. На вірші "Пророк", переконаний дослідник, позначився вплив "Пророка" Лермонтова, тому шевченківський "Пророк" вузький і блідий порівняно не лише з пушкінським, а й з лермонтовським взірцем.

Загалом же літературознавець визнавав, що у творчості Шевченка мало збігів із Пушкіним, ще менше наслідувань і вони "вийшли невдалими" [35, 85]. Це він пояснював життєвими обставинами, уподобаннями Шевченка, які перебували далеко від Пушкіна. Шевченкове слово зростало на інших шляхах, розвивалося в іншій площині культурно-історичних і літературних інтересів. Шевченко в трактуванні вченого – поет настільки оригінальний, що всі впливи він перетворював у своєрідні форми, згідно з особливостями його особистого розуму і характеру, відповідно з духом українського народного світогляду.

Дехто з літературознавців відкидав думку про будь-які впливи на Шевченка. Зокрема, М. Драгоманов вважав, що завдання історика літератури – показати вплив не конкретного польського чи російського твору на тему чи на подробиці якогось твору Шевченка, а загального ідейного напрямку та літературної манери. Він заперечував тим, хто ставив українського поета поруч із Пушкіним і Лермонтовим: "У нас дехто любить рівняти Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за літературність і демократизм його думок. Тільки ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі ж Шевченкові поеми відставали від Пушкінових і Лермонтових так, як... поема малообразованої, хоч і талановитої, людини від пильної праці чоловіка високообразованого" [6, 430]. Такі висновки були продиктовані незнанням багатьох біографічних фактів і були спростовані після опублікування "Журналу" Шевченка та його прозових творів. Тенденція "залишати Шевченка в межах рідної літератури та відмова йому в праві прочитуватися нарівні й у зіставленні з представниками інших літератур" [9, 53] спостерігається й у Т. Зіньківського. Він, досліджуючи рецепцію творчості Шевченка в працях західноєвропейських літературознавців, досить різко проголошував, що корені його поезії європейська критика вбачає "виключно... в українській народній поезії і ніде більше, і з ніякими в світі Жуковськими та Пушкініми (як вся взагалі українська література) Шевченкова поезія не має ніякогісінького зв'язку" [10, 50]. Намагання дослідника – виробити розуміння повної незалежності, оригінальності Шевченкової поезії, "а також і підвалин сеї поезії – української літератури взагалі, щоб відперти блягузнання російських недорік, що хочуть бачити в Шевченкові ученика Пушкіна, фальшивого Байроновича" [10, 56].

Справжнього, безпосереднього впливу Пушкіна на Шевченка не знаходив і М. Марковський, пояснюючи це різницею талантів: Пушкін був об'єктивним поетом, Шевченко – ліриком, тому індивідуалістичний настрій поета-надлюдини не пробуджував у гуманній Шевченковій душі схожого почуття [21, 47]. "Пушкін був

тільки художнім стимулом для Шевченка",— стверджував П. Филипович [38,32].

Твердження про прямі впливи й нині вважають "найвразливішою цариною порівняльного аналізу" [32, 6]. Випадки у літературознавстві, коли типологічні збіги приймаються за прояви впливів, називають "фальшивим впливом". На збіги окремих подробиць, які неминучі і легко пояснюються "тотожністю явищ, що зупинили на собі увагу обох поетів" [26, 748], а не виникли через вплив, одним із перших в Україні звернув увагу І. Новицький. Поставало питання: чи можна в разі тематичних збігів говорити про впливи, а чи варто було б досліджувати трансформацію матеріалу, що став поштовхом для нового твору та з'ясувати, чи міг бути причиною його написання не конкретний вплив, а загальна атмосфера епохи; простежити місце в ній Шевченкових творів. Збіги в такому разі могли пояснюватися не тим, що Шевченко знав конкретні тексти (генетико-контактною спорідненістю), а загальними закономірностями в літературному процесі (типологічними схожостями). Такий принцип підходу до порівнюваних творів, коли робилися висновки про вплив на підставі кількох схожих слів, рядків тощо критикував і О. Колесса [11]. На його думку, слідів знайомства Шевченка з російськими поетами треба шукати в загальній основі Шевченкових поезій, а не лише в кількох подробицях. Дослідник висловлював припущення, що Шевченко міг користуватися мотивами романтичної поезії як поетичним матеріалом, з якого його уява будувала нову цілісність. Захоплення пошуками впливів, запозичень без необхідного врахування оригінальних основ творчої індивідуальності не схвалював І. Франко, з дошкульною іронією зазначаючи, що дослідники Шевченка знайшли сліди запозичень і впливів на його творчість понад двадцять письменників, істориків — від Тацита до Куліша. Поставало питання: чи можна взагалі в цьому разі говорити про впливи? Збіги в такому разі могли пояснюватися не генетичною спорідненістю, а загальними закономірностями в літературному процесі (за сучасною термінологією — типологічними схожостями). Але таких висновків літературознавці ще майже не робили, хоч і підходили до розуміння таких процесів.

У результаті такого прочитання твори Шевченка поставали як сукупність різних елементів та інтенцій, позбавлених іманентної цілісності, за якими не було видно авторської індивідуальності, не кажучи вже про своєрідність. Висновки про однозначний вплив Пушкіна на Шевченка на підставі окремих схожих рядків пізніше негативно оцінив О. Білецький, наголошуючи: "...вирвані з цілого твору окремі рядки самі по собі нічого не доказують" [2, 215]. Процес впливу/рецепції набував рис механістичності, до уваги не бралася сфера психології творчості, у контекст генетико-контактології

вводилися феномени, що належать до сфери порівняльної типології. Цих подібностей, які могли бути типологічними збігами, було не досить, щоб говорити про безпосередній вплив: можна було лише припускати дію окремих творчих імпульсів, може, навіть неусвідомлених. Але такі праці були закономірним етапом у вивченні міжнаціональних літературних взаємин, котре, "природно починалося з форм простіших і наочних, базованих на фактології, що загалом притаманно розвитку кожної наукової галузі" [24, 15], коли ще лише окреслювалося поле для спостережень.

Отже, практика літературознавчих досліджень кінця XIX – перших десятиліть XX ст. показала, що порівняння Пушкіна і Шевченка – і контактне, і типологічне – потребувало надзвичайної коректності й обережності в оцінках. Генеза багатьох Шевченкових творів була досить складна, і для її з'ясування потрібно було залучати, поряд із іншими, і пушкінські джерела. Значення творчості Пушкіна для Шевченка то гіперболізовувалось, то заперечувалося взагалі; відшукували схожості в тематично-сюжетних лініях і майже не торкалися жанрових. "Порівняльно-літературне вивчення творчості Шевченка – справа відносно нова", – писав О. Білецький і радив, проводячи паралелі між Шевченком і поетами, яких він читав, відмовитися від погоні за "запозиченнями" і "наслідуваннями". Важливою справою він вважав і вивчення Шевченка "в плані порівняльної літератури" [1, 65]. Практика шевченкознавчих досліджень підтвердила актуальність подальшого удосконалення порівняльного методу, його форм і засобів, відкривала все нові теми і аспекти вивчення, серед яких перспективними залишалися і питання впливів на Шевченка [29, 98]. Порівняльні студії пройшли шлях від довільних зіставлень чи протиставлень до вироблення об'єктивних критеріїв і міри порівняння найбільших репрезентантів двох літератур, різних за природою таланту, і увиразнили своєрідність постаті Шевченка, твори якого трансформували багато літературних впливів, але водночас були оригінальними, мали багато національних особливостей. Бо справжнє культурне явище виростає з національної суті, підіймаючись до вселюдських духовних висот.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький О. І. Шевченко і світова література // *Літературна критика*. – 1939. – Кн. 2–3. – С. 54–72.
2. Білецький О. І. Шевченко і слов'янство // Т. Г. Шевченко в критиці. – К.: ДВХЛ, 1953. – С. 214–229.
3. Грабович Г. Прижиттєва рецелція Шевченка: становлення національного поета // *Тарас Шевченко в критиці*. Т. І. Прижиттєва критика (1839–1861) За заг. ред. Г. Грабовича. – К.: Критика, 2013 – С. XVII–IViV(далі цитуємо за цим виданням, вказуючи сторінки).
4. Григор'єв А. О. Із статті: "Тарас Шевченко" // *Світова велич Шевченка: зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: у 3 т.* – К.: ДВХЛ, 1964. Т. 1: Т. Г. Шевченко у вітчизняному доживтєвому літературознавстві. – 1964. – С. 107–108.
5. Дашкевич Н. П. Отзыв о сочинении г. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия" / упоряд., передмова, примітки, покажчик імен Г. А. Александрової. – Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2013. – 352 с.

6. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – С. 428–482.
7. Ефремов С. Новая украинская литература // Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос/ Под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ, проф. Н. А. Гребескула, Б. А. Гуревича, кн. П. Д. Долгорукова, проф. В. Н. Сперанского. СПб., 1916. – Т. 1.
8. Ефремов С. Пушкін і Україна // ЛНВ. – 1899. – Кн. 9. – С. 116–117.
9. Задорожна Л. М. Прижиттєве Шевченкознавство: прорив у замкненому колі // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Вип. 2. – 1994. – С. 50–55.
10. Зінківський Т. Тарас Шевченко в світлі європейської критики // Писання Трохима Зінківського: у 2 кн. – Львів, 1896. – Кн. 2. – 1896. – С. 37–79.
11. Колесса О. Шевченко і Мицкевич. – Львів, 1894. – 116 с.
12. Корш Ф. Шевченко серед поетів слов'янства // На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка. – М., 1912. – С. 53–78.
13. Костомаров Н. Кобзарь Тараса Шевченка. 1860 // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 406–412.
14. Куліш П. Історичне оповідання // Теори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 359–381.
15. Куліш П. Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем // Теори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 537–545.
16. Кулябка С. Шевченко и Пушкин // Научное обозрение. – 1899. – № 6. – С. 1146–1160.
17. Літературна летопись. – "Работница", поема Тараса Шевченка, в перекладі з-на Плещеева // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 511–522.
18. Літературні новини // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 385.
19. Лист В. Білозерського до М. Гулака 1846 р. // Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 105–107.
20. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та авт. комент.: В. С. Бородин [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 381 с.
21. Марковський М. Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянні (дещо до психології творчості Шевченка // Україна. – 1918. – Кн. 1-2. – С. 32–48.
22. Милуков А. Вопрос о малорусской литературе // Эпоха. – 1864. – № 4. – С. 75–102.
23. Назаренко М. До прижиттєвої рецепції поезії Т. Шевченка: питання літературного контексту // Шевченкознавчі студії: 36. наук. праць. – Вип. 16. – К.: КНУ, 2013. – С. 250–258.
24. Наливайко Д. Літературна компаративістика вчора і сьогодні // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія / За заг. ред. Д. Наливайка. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 5–43.
25. Нахлік С. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 27–46; № 4. – С. 27–45.
26. Новицький Й. Мицкевич в малорусских переделках и переводах // Киевская старина (далі – КСт). – 1885. – № 12. – С. 747–749.
27. Петраченко П. Краткий исторический очерк украинской литературы // История русской литературы. – Варшава, 1861. – С. 132–144.
28. Петров Н. И. Отношение поэзии А. С. Пушкина к украинской жизни и поэзии // Сб. статей об А. С. Пушкине по поводу столетнего юбилея. – К., 1899. – С. 153–168.
29. Плевако М. А. Шевченко й критика (еволюція поглядів на Шевченка). – Х.: Червоний шлях, 1924. – 75 с.
30. Плетнев П. Тризна. Т. Шевченка. На пам'ять 9 ноября 1843 года // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 168.
31. Рейтблат А. И. Как Пушкин вышел в гении. Историко-социологические очерки о книжной культуре пушкинской эпохи. – М-СПб: НЛО, 2001. – 336 с.
32. Рубинс М. Выступление на круглом столе // Проблемы современного сравнительного литературоведения. – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – 96 с.
33. Сенковский О. Кобзарь. Т. Шевченка. СПб.-бург, в тип. Фишера, 1840, в 12, стр. 115 // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 4–5.
34. Сумцов Н. Ф. О мотивах поэзии Т. Шевченко // КСт. – 1898. – Т. LX. – Февраль. – С. 210–228.
35. Сумцов Н. Ф. Пушкин и Шевченко // Украинская жизнь. – 1917. – № 3–6. – С. 84–87.
36. Хроника событий в России за декабрь 1859 г. – Літературні новини // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 385.

37. Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки. Две поэмы на малороссийском языке, Т. Г. Шевченка. Новое издание. С картинкою. Санктпетербург. 1844. В тип. Х. Гинце. В. 12-ю д. л. 131с. // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 61–62.
38. Филипович П. Шевченко і Гребінка // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 24–41.
39. Франко І. "Наймичка" Т. Шевченка // Збір. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976 – 1986. – Т. 29. – 1981. – С. 447–469.
40. Франко І. Переднє слово [До видання Шевченко Т. Г. "Перебендя". Львів, 1889] // Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 27. – 1980. – С. 285–307.
41. Хроника событий в России за декабрь 1859 г. – Литературные новости // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 385.
42. Pyypin Alexander. Listyonynejsiruskeliterature // Тарас Шевченко в критиці. Т. I. – С. 363–364.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Александрова Г.

Т. Шевченко и А. Пушкин: пункты сближения и линии разграничения в литературоведении конца XIX – первых десятилетий XX ст.

В статье рассмотрены взгляды литературоведов (Н. Петрова, Н. Дашкевича, А. Колессы, И. Франко, Н. Сумцова, С. Ефремова, С. Кулябки и др.), которые сравнивали творчество Шевченко и Пушкина, проанализированы их самые весомые исследования, осмыслено принципы сравнительного анализа.

Ключевые слова: аналогии, параллели, сравнение, влияние, заимствование, подражание, романтизм.

Alexandrova H.

T. Shevchenko and O. Pushkin: the points of convergence and boundaries in literary criticism in late 19th century – early 20th century

The article describes the views of literary critics (M. Petrov, M. Dashkevych, A. Kolessa, I. Franko, M. Sumtsov, S. Yefremov, S. Kuliabka etc.), who carried out a comparison of Shevchenko and Pushkin works, analyzed their most significant research, the methodological principles of comparative studies.

Key words: analogies, parallels, comparison, impact, borrowing, imitation, differences, romanticism.